

12. *Купер И. Р.* Гипертекст как форма коммуникации / И. Р. Купер // Социологический журнал. – 2000. – № 1–2. – С. 36–57.

Плюш О. М. Модель функціонування громадської думки

Громадська думка аналізується як прояв соціального дискурсу. Дискурс розуміється як постійно оновлювана триєдність імпліцитної ментальної моделі суб'єктів, їхньої життєдіяльності, в якій він проявляється, і його артикуляції в ході комунікацій з іншими суб'єктами. Соціетальний дискурс розкривається у всіх сферах громадської організації: дискретних індивідуальних суб'єктів, системних групових суб'єктів і цілісного соціуму. Наголошується, що множинність форм репрезентації громадської думки та функціонування за принципом кругової причинності ускладнюють для дослідника завдання її вивчення.

Ключові слова: громадська думка, дискурс, ментальна модель, життєдіяльність, комунікації, індивідуальні громадяни, групові суб'єкти, соціум у цілому.

Pliusch A. N. Model of public opinion functioning

Public opinion is analyzed as manifestation of the societal discourse. Discourse is understood as a constantly renewed trinity of the implicit mental model of the subjects, their livelihood in which it manifests itself, and its articulation in the process of communication with other subjects. Societal discourse is revealed in all spheres of social organization: discrete individual subjects, systemic group subjects, and socium as a whole. Plurality of the forms of public opinion representation and functioning according to the principle of circular causality makes the task of its studying more complicated for a scholar.

Key words public opinion, discourse, mental model, livelihood, communication, individual citizens, group subject, socium as a whole.

**ПРОБЛЕМИ ДЕФОРМАЦІЇ ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ ОСІБ
З ДЕФІЦИТОМ ЕКОНОМІЧНИХ РЕСУРСІВ**

Т. І. Бєлавіна, м. Київ

Соціально-психологічні аспекти сприйняття людьми соціально-економічних і соціально-політичних перетворень аналізуються з урахуванням низки чинників, що ускладнюють процес формування правосвідомості. Акцент робиться на економічному статусі як передумові деформації правосвідомості. Правове самовизначення розглядається як процес засвоєння певних цінностей, які стають основою стійкої моральної позиції людини в житті, стимулом до правомірної поведінки, моделювання та визначення норм і правил соціально бажаної поведінки. Злам усталених переконань, настановлень, стереотипів у свідомості і поведінці значної частини громадян України трактується як глибока психічна травма. Стани тривожності, соціально незахищеності, що загострюються на тлі соціально-економічних і соціально-політичних ускладнень, зокрема розшарування населення за економічним статусом, зростання безробіття, обмеження доступу до ресурсів, визначаються як основна причина зростання протиправних настроїв у суспільстві.

Ключові слова: правосвідомість, правове самовизначення, морально-етичні та правові норми, деформація правової свідомості, соціально-економічний статус, бідність, субкультура невдоволеності.

Проблема. Поглиблення євроінтеграційних процесів вимагає утвердження правових відносин, які сприяли б розвитку правової свідомості відповідно до проголошуваних європейських цінностей. Тому правові норми як “анонімна влада” повинні здобувати в моральній свідомості суспільства все більш широку підтримку і справжній авторитет, набувати соціальної значущості, ставати обов’язковими для виконання. На жаль, способи та методи здійснення економічних і соціальних перетворень в Україні не забезпечують оптимальних змін у правосвідомості громадян. Більше того, вони певною мірою зумовлюють її регрес, який виявляється у світоглядній дезорієнтації, почутті соціальної незахищеності особистості, посиленні криміногенності суспільства. Серед чинників, що ускладнюють процес формування правосвідомості, призводять до її деформації, не останнє місце посідає депривація економічних та інших ресурсів особистості, що може спричинитися до зламу її переконань, настановлень, стереотипів.

Мета статті: проаналізувати соціально-психологічні особливості деформації правової свідомості осіб з дефіцитом економічних ресурсів, привернути увагу до їхнього економічного статусу як можливої передумови деформації правосвідомості.

Посилення майнової нерівності, трансформація сучасної соціальної організації суспільства зумовлені перетвореннями соціально-економічного і соціально-політичного характеру, які супроводжують радикальні зміни відносин власності. Усе це змінює умови і можливість досягнення економічного успіху для всіх категорій населення. У зв’язку із цим постає потреба в нових підходах та механізмах побудови правових відносин, які були б спрямовані на розвиток у громадянина готовності та здатності до пошуку й отримання правової інформації, зацікавленості в дотриманні норм закону, спроможності робити відповідальний вибір у ситуаціях морально-правових колізій.

Ефективність правового регулювання значною мірою залежить від ступеня розвитку правової свідомості громадян. Правосвідомість як одна з форм суспільної свідомості являє собою сукупність правових уявлень та почуттів, що відображають ставлення людей до наявної або бажаної правової реальності, до поведінки людей у правовій сфері. Як і інші форми суспільної свідомості, зокрема наука, філософія, мораль, релігія, правосвідомість є специфічним засобом духовного пізнання дійсності, якій притаманна відносна самостійність [1]. Аналізуючи психологічні аспекти сприйняття людьми соціально-економічних перетворень, слід враховувати

при цьому низку чинників, які ускладнюють процес формування правосвідомості і можуть призводити до її деформації.

Погляди сучасних фахівців у галузі соціальної та юридичної психології на це питання формуються в ситуації підвищеного інтересу до проблем дотримання прав людини, розвитку правової держави, демократичного суспільства тощо, але загальновизнаного підходу до розуміння правового самовизначення та феномена правосвідомості, а також причин його деформації поки не склалося. Вироблення такого підходу стає особливо актуальним ще й тому, що суспільство з деформованою правосвідомістю не здатне вирішувати сучасних соціальних завдань.

Питання кризи правосвідомості вже не раз поставало і детально аналізувалося в численних дослідженнях [2–5]. Криза правосвідомості полягає у невідповідності очікувань громадян змістові системи права, що проявляється в недовірі до законодавства загалом і до правових інститутів зокрема. Психологічні причини цієї недовіри до певної міри зрозумілі. Наприклад, Л. І. Петражицький, автор психологічної теорії права, свого часу зазначав, що “справедливість є основою інтуїтивного права (правосвідомості)” [4, с. 88]. Сьогодні ж суб’єкт правової поведінки, який має прийняти соціально орієнтоване правове рішення, або сумнівається в здатності закону захистити його права і свободи, або не вірить у справедливість закону взагалі.

Кризу правосвідомості провокує і та обставина, що громадянин нової держави, не встигнувши “прокинутись” від тотального контролю та настановлень попередньої (радянської) правової системи, раптом опинився у просторі правового свавілля. На думку дослідників, суспільна свідомість ще не підготовлена повною мірою до прийняття та проведення глибокої соціально-правової реформи (В. Л. Васильєв, О. В. Землянська). Зокрема, не сприяє формуванню цієї готовності те, що людина опиняється сьогодні між двома протилежними тенденціями: з одного боку – радикальні реформи ліберального характеру, що декларують захист прав і свобод людини, але ігнорують соціальні питання, а з другого – державний патерналізм, функція якого – “захищати просту людину”, але за його декларування економічні і політичні права цієї людини насправді ігноруються [1]. Втративши звичні форми державної підтримки, громадяни в умовах невизначеності раптом опинилися віч-на-віч з конкуренцією, зіткнулися з необхідністю вияву особистої ініціативи, готовності до певних економічних, соціальних і політичних ризиків.

Щоб повніше осмислити причини поглиблення соціальної нерівності, слід визначити основні об’єктивні та суб’єктивні чинники диференціації соціуму. Одним із провідних більшість дослідників вважають економічний чинник, який складають такі показники, як наявність власності, ступінь багатства-бідності, рівень доходу [1; 6–9]. Другим за значенням чинником стратифікації суспільства вважають статус людини за ознакою її службової посади, оскільки остання тісно пов’язана з можливі-

стю доступу до ресурсів (у тому числі фінансових). Завдяки можливості приймати розпорядничі рішення в умовах анонімності інституту влади, детально описаного В. О. Васютинським у монографії “Інтеракційна психологія влади” [9, с. 354], останнім часом виникла особлива група людей, яка набула привілейованого становища в системі владних відносин.

Багатство і влада є провідними не тільки серед об’єктивних, а й суб’єктивних чинників диференціації суспільства. Звернімося до результатів опитування, проведеного у 2012–2013 роках лабораторією мас та спільнот у межах теми “Соціально-психологічні чинники подолання бідності в процесі правового самовизначення”, у якому взяли участь 367 осіб (134 чоловіки та 233 жінки віком від 18 до 62 років). Основними чинниками, що визначають соціальне розшарування суспільства, абсолютна більшість респондентів (92,4% і 90,8% відповідно) назвали дохід і владу, яка відкриває доступ до матеріальних ресурсів. За результатами цього ж дослідження наявність освіти, рівень престижності професії як умову соціальної нерівності визначили відповідно 32,8% і 29,4% респондентів.

Результати дослідження зафіксували також зміну традиційних основ диференціації населення України, згідно з якими бідність звичайно пов’язували із зайнятістю. На жаль, серед сучасних бідних в Україні чимало людей, які працюють. З’явилася навіть нова соціальна категорія – “працюючі бідні”. Отже, у сучасному українському соціумі соціальна стратифікація визначається передусім двома чинниками – економічним (багатство) і кратологічним. Значущість інших критеріїв (освіченість, професійність тощо) істотно знижена. Чимало з них перестають наразі відіграти рівноважувальну роль.

Складається ситуація, за якої працівники як державних, так і приватних установ живуть в умовах постійної тривоги перед дедалі більшим безробіттям, коли право на оплату забезпечується лише в нижніх межах прожиткового мінімуму. Це веде до посилення дезінтеграційних процесів у суспільстві, поляризації і соціальної нерівності, обмеження висхідної мобільності. У кінцевому підсумку нижчі верстви відчужуються від більшості соціальних та економічних ресурсів, а верхні стають жорстко ізольованими і недоступними. Тобто утверджується модель суспільства, абсолютно протилежна задекларованій.

Економічний статус індивіда або групи, за якого вони неспроможні самі оплачувати вартість мінімально необхідних благ, потрібних для підтримання певного рівня життя, прийнятого в суспільстві, визначають як бідність [8; 9, с. 88–89; 10]. Серед психологічних характеристик бідності – страх перед майбутнім, стан відчаю та безнадії, байдужість до власного життя.

Поряд з об’єктивними критеріями ідентифікації бідності активно використовуються суб’єктивні, які передбачають самооцінку людьми власного матеріального стану та його оцінювання представниками інших груп. До бідних відносять тих, кого населення визнає таким, або хто сам

себе відповідним чином ідентифікує. Тобто суб'єктивний критерій базується на уявленнях людей про рівень власної забезпеченості порівняно з представниками інших груп, і саме респонденти виступають експертами в питанні ідентифікації проблеми бідності.

Реакція бідних на їхнє маргінальне становище в поляризованому, індивідуалістично орієнтованому суспільстві визначає особливості їхнього стилю життя, якому зокрема притаманні відмова або низький рівень участі в життєдіяльності основних інститутів суспільства та критичні настановлення щодо політичних партій, громадських організацій, офіційних норм шлюбу, релігії, відмінні від загальноприйнятих статеві взаємини (ранні сексуальні дебюти, "вільні" шлюби, висока частота абортів тощо). Особливе занепокоєння викликає велика кількість дітей і підлітків, змушених через матеріальні нестатки в сім'ях кидати середню школу або через позбавленість опіки держави та сім'ї ставати безпритульними.

Усе це пояснює, чому переважно з бідними асоціюють зазвичай антисоціальну поведінку. Саме з представниками найбідніших груп (безробітними, бездомними тощо), як правило, пов'язують такі асоціальні прояви, як злочинність у різних її проявах, бродяжництво, наркоманія, алкоголізм тощо. Поширеність цих явищ у середовищі бідних значною мірою зумовлена їхньою ізоляваністю від суспільного життя, виключенням із загальноприйнятого просоціально спрямованого способу життя, порушенням або відсутністю соціально бажаних контактів.

Щоб визначити деякі соціальні та морально-правові орієнтири неповнолітніх, ми провели опитування, у якому взяли участь 54 учні (переважно чоловічої статі) з малозабезпечених сімей м. Києва (табл.).

Таблиця

Розподіл відповідей на запитання "Чи вважаєте ви для себе можливим за певного збігу обставин вдатися до перелічених нижче дій?" (у %)

Неправомірні дії	Варіанти відповідей		
	однозначно ні	скоріше так	важко відповісти
крадіжка	78	14	8
отримання користі шляхом обману	34	19	47
отримання користі шляхом застосування сили	83	10	7
отримання або давання хабара	69	29	2
безквитковий проїзд	34	59	7
уживання лайливих слів	36	54	10

Прагнення неповнолітніх змінити навколишній світ також впливає з їхнього перекрученого, хибного інтересу до певних життєвих реалій і може заходити в суперечність з ідеалами, цінностями, цілями суспільства.

Відчуття фатальної безнадії, безперспективності, духовного спустошення, соціального примітивізму суспільної думки певної частини населення призводить до деформації правосвідомості та соціальних відхилень у середовищі неповнолітніх.

Єдиного підходу щодо оцінки того, як “далеко зайшла людина на шляху відчуження від загальноприйнятих норм і цінностей” [5], у рамках досліджень проблем бідності насправді не існує. Ці дослідження характеризуються різними методологічними принципами аналізу співвідношення культури суспільства і субкультури соціальної групи. Досі відкритими залишаються й питання щодо причин та умов виникнення порушень правової соціалізації, особливостей формування ціннісних орієнтацій і моральної мотивації, здійснення моральних вчинків, чинників та умов перебігу процесу правового самовизначення.

Правове самовизначення ми розглядаємо, виходячи із загальновищого розуміння його як соціально-правової ідентифікації себе з правовими категоріями в термінах і сенсах, що є спільними для членів певної соціальної групи, спільноти і які відрізняють її від інших соціальних груп, спільнот. У контексті правового самовизначення важливими стають характеристики тих категорій бідних, які не поділяють суспільних цінностей і навіть якщо усвідомлюють їх, то не діють відповідно до них. Представники цих категорій вирізняються переважанням таких настановлень, як безпорадність, залежність, принижене становище (що пов’язано з низькою мотивацією до праці і досягнень), і відповідно орієнтацією на сьогоднішній день та нездатністю до планування. Це дає підстави вважати бідність чинником порушення прав людини, важливою передумовою деформації її правосвідомості.

Про те, що деформована правосвідомість “залишається правосвідомістю, але перекручує власний зміст, ... звертається до ідеї права, але бере лише схему ... наповнює її власним перекрученим, негідним змістом...”, сприяючи тим самим виникненню “неправового права”, ще в першій половині минулого століття писав І. О. Ільїн у праці “Про сутність правосвідомості” [3, с. 156]. На його погляд, деформацію правосвідомості викликає порушення трьох “аксіом правосвідомості”: а) закону духовної гідності, недотримання якого веде до дефектів самостійності; б) закону автономності як здатності до духовної самодисципліни, порушення якого призводить до того, що людина згодна дотримуватися порядку лише під тиском чужої волі; в) закону взаємного визнання як необхідності прийняття інших, поваги та довіри до них [там само, с. 157-158].

Автор психологічної теорії права Л. І. Петражицький, який визначає право як “особливий клас реальних феноменів, ... етичні переживання, емоції яких мають атрибутивний характер”, звернув увагу на те, що в умовах “нерозумного, злоякісного права відносини базуються на несправедливості”. На його думку, “почуття справедливості повинно регулювати конфлікт між позитивним та інтуїтивним правом”, тобто правосвідомістю

[4, с. 507-508]. У подальшому ці ідеї дістали розвиток у численних сучасних дослідженнях деформації правосвідомості (П. П. Баранов, В. Р. Петров, А. І. Долгова, О. Р. Ратінов, О. В. Землянська).

Загальноприйняте розуміння деформації правової свідомості традиційно припускає наявність деяких зачатків правових поглядів, знань, настановлень, які через різні обставини, умови, у тому числі перелічені вище, перетворилися на якісь інші, неправові конструкції, а в разі крайньої міри спотворення – і в злочинну свідомість. Сучасні дослідники пропонують різні класифікації форм деформації правосвідомості: правовий інфантилізм, правовий ідеалізм, правовий нігілізм, переродження, правовий дилетантизм, правова демагогія тощо [2, с. 203]. Найбільш поширеними, на їхню думку, є такі:

- *правовий інфантилізм* – недостатній рівень правових знань, настановлень, несформованість правової визначеності, брак позитивного ставлення до закону та інших правових цінностей;

- *правовий ідеалізм* – неадекватне ставлення до права; невинуваті сподівання на те, що шляхом прийняття певного закону можна розв'язати всі проблеми;

- *правовий нігілізм* – свідоме ігнорування вимог закону, злочинний замір на його порушення; найбільш поширена форма деформації правосвідомості осіб усіх верств суспільства, яка відображає ставлення до права у вигляді переконань (що керуватися треба не правом, а власними інтересами) або зневіру в потенційних можливостях права;

- *переродження* – крайня міра спотвореної, дефектної правосвідомості; схоже з правовим нігілізмом, але відрізняється ступенем суспільної небезпеки, а також свідомим запереченням закону та мотивами користі, жорстокості, жадібності.

Вищезгадані класифікації не беруть до уваги моральний аспект проблеми. Натомість особливості моральності є важливим чинником стану правосвідомості осіб з дефіцитом економічних ресурсів. Не менш важливого значення в процесі становлення правосвідомості та правового самовизначення таких осіб має динаміка їхніх етичних, моральних уявлень і настановлень, а також проблема їхньої сталості до стресових впливів.

Висновки. Право як система регулювання суспільних відносин і правосвідомість утворюють спільний простір ціннісного вибору особистості. Смысловим елементом індивідуальної правосвідомості, який відображає її сутність, є цінності. Правове самовизначення забезпечує засвоєння певних цінностей, які стають основою стійкої моральної позиції людини в житті, стимулом до моделювання та визначення норм і правил соціально бажаної та правомірної поведінки.

Становлення морально-правових переконань осіб з дефіцитом економічних ресурсів відбувається в умовах соціально-економічної нерівності та пролонгованої економічної кризи. Це зумовлює суб'єктивну реабілітацію у них таких цінностей і норм, як пасивність, утриманство,

маргіналізує їхню свідомість. Особи, що визнають себе бідними, безпорадними, невдахами, частіше за інших вдаються до виправдання протиправних настроїв, безпринципності, егоїзму і піддаються деструктивним емоціям. Це й стає зрештою причиною протиправної поведінки окремих осіб та зумовлює зростання протиправних суспільних настроїв.

Література

1. *Высоких Ю. В.* К вопросу о первоисточниках правосознания / Ю. В. Высоких // Социум и власть. – 2007. – № 1 (13). – С. 58–60.
2. *Ведерников Ю. А.* Теория держави та права : навч. посіб. / Ю. А. Ведерников, В. С. Грекул. – 4-те вид., доп. і переробл. – К. : Центр навч. л-ри, 2005. – 224 с.
3. *Ильин И. А.* О сущности правосознания / И. А. Ильин ; подгот. текста и вступ. ст. И. Н. Смирнова. – М. : Зерцало : Система Гарант, 2003. – 398 с.
4. *Петражицкий Л. И.* Теория права и государства в связи с теорией нравственности / Л. И. Петражицкий. – СПб. : Лань, 2000. – 608 с.
5. *Петров В. Р.* Деформация правосознания граждан России. Проблемы теории и практики : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Петров Владислав Руфович. – Новгород, 2000. – 222 с.
6. *Кіндратець О. М.* Розмежування українського суспільства в процесі демократизації / О. М. Кіндратець // Політичний менеджмент. – 2005. – № 6. – С. 32–41.
7. *Кузина Р. З.* Сравнительная социально-психологическая характеристика представителей “бедные” и “богатые” как социальных групп в условиях трансформации общества : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.05 “Социальная психология”. – Ярославль, 2007. – 22 с.
8. *Петровська Т.* Соціально-психологічні фактори економічної поведінки / Тетяна Петровська // Соціальна психологія. – 2004. – № 4 (6). – С. 23–35.
9. *Васютинський В.* Інтеракційна психологія влади / Вадим Васютинський. – К. : Київ. славіст. ун-т, 2005. – 492 с.
10. *Давыдова Н. М.* Депривационный подход в оценках бедности / Н. М. Давыдова // СОЦИС. – 2003. – № 6. – С. 88–96.

Белафина Т. И. Проблемы деформации правового сознания лиц с дефицитом экономических ресурсов

Социально-психологические аспекты восприятия людьми социально-экономических и социально-политических преобразований анализируются с учетом ряда факторов, усложняющих процесс формирования правосознания. Акцент делается на экономическом статусе как предпосылке деформации правосознания. Правовое самоопределение рассматривается как процесс усвоения конкретных ценностей, которые становятся основой стойкой жизненной моральной позиции человека, стимулом к правомерному поведению, моделированию и определению норм и правил социально желательного поведения. Ломка привычных убеждений, установок, стереотипов в сознании и поведении значительной части граждан Украины трактуется как глубокая психическая травма. Состояния тревожности, социальной незащищенности, обостряющиеся на фоне социально-экономических и социально-политических осложнений, в частности резкого расслоения населения по признакам экономического статуса, роста безработицы, ограничения доступа к